

DİLBİLGİSİ VE BÖLÜMLERİ

Dilbilgisi, bir dilin seslerini, sözcük yapılarını, sözcük anlamlarını, sözcük kökenlerini, cümle kuruluşlarını ve bütün bunlarla ilgili kuralları inceleyen bir bilimdir.

Dilbilgisinin bir dilin;

- a) Seslerini, ses değişikliklerini ve bu değişikliklerin tarihini inceleyen bölümüne (ses bilgisi : fonetik) ;
- b) Sözcüklerin sözcük yapılarını, türeme yollarını, çekim biçimlerini inceleyen bölümüne (biçim bilgisi : morfoloji) ;
- c) Sözcük köklerini inceleyen bölümüne (türeme bilgisi : etimoloji) ;
- d) Sözcük anlamlarını inceleyen bölümüne (anlam bilgisi : semantik) ;
- e) Cümlelerini inceleyen bölümüne (sözdizimi, cümle bilgisi : sentaks) denilir.

SES BİLGİSİ

ÜNLÜLER : Ünlüler, ses yolunda hiçbir engele uğramadan ses organlarının ortaklaşa işlemeleriyle oluşurlar. Bu bakımdan onlara özgür fonemler diyebiliriz.

Ünlülerin çeşitleri :

1) Büyük dilin aldığı duruma göre

- a) Kalın ünlüler : a, ı, o, u
- b) İnce ünlüler : e, i, ö, ü

2) Altçenenin aldığı duruma göre

- a) Geniş ünlüler :a, e, o, ö
- b) Dar ünlüler : ı, i, u, ü

3) Dudakların aldıkları duruma göre

- a) Yuvarlak ünlüler : o, ö, u, ü
- b) Düz ünlüler : a, e, ı, i

DÜZ			YUVARLAK	
	GENİŞ	DAR	GENİŞ	DAR
KALIN	a	ı	o	u
İNCE	e	i	ö	ü

ÜNSÜZLER : Belirli birer -kimisinde ikişer- boğumlanma noktası (çıkak) bulunan seslerdir. Ünsüzler, ses yolunda engele uğradıkları için bunlara engelli fonemler diyebiliriz.

Ünsüzlerin çeşitleri :

1) Çıkaklarına göre

- a) Dudak ünsüzleri : b, f, m, p, v
- b) Diş ünsüzleri : c, ç, d, j, l, n, r, s, ş, t, z
- c) Damak ünsüzleri : g, ğ, k, y
- d) Gırtlak ünsüzleri : h

2) Ses kırılglerinden sonra ses yolunun tıkalı ya da aralık oluşuna göre

- a) Sürekli ünsüzler : f, ğ, h, j, l, m, n, r, s, ş, v, y, z
- b) Süreksiz ünsüzler : b, c, ç, d, g, k, p, t

3) Ses kırılglerinin titreşmesine göre :

- a) Yumuşak ünsüzler : b, c, d, g, ğ, j, l, m, n, r, v, y, z
- b) Sert ünsüzler : ç, f, h, k, s, ş, t, p

	SERT	YUMUŞAK
SÜREKLİ	f, h, s, ş	ğ, j, l, m, n, r, v, y, z
SÜREKSİZ	ç, k, p, t	b, c, d, g

ÜNLÜ UYUMLARI

BÜYÜK ÜNLÜ UYUMU

(İNCELİK-KALINLIK UYUMU)

Dilimizde bir sözcüğün ilk hecesinde kalın bir ünlü (a,ı,o,u) bulunuyorsa, sonraki ünlüleri de kalın ; ince bir ünlü (e,i,ö,ü) bulunuyorsa sonraki ünlüleri de ince olur :

Ör:oda, ağaç, azalacak, adım, ağız, ayak, boyun, burun, dalga, dudak, duvak, kırlangıç ; vergi, süpürge, yürümek, öncelikle, beşik, bilezik, gelincik, yüzük, ekmek, ekin, değirmen ...

Dilimizde bu kurala uymayan pek az Türkçe sözcük vardır. Bunlar, daha önce bu kurala uyuyorlardı :

anne < ana

kuzey < kuzay

kardeş < kardaş, karındaş

hangi < hangı

elma < alma

Türkçeye yabancı dillerden giren sözcüklerin büyük bir kısmı bu kurala uymaz :
abide, ahenk, aferin, badem, ceylan, çiroz, dükkan, fidan, gazete, hamsi, kestane, kıyafet, kiraz, kitap, liman, limon, maden, metal, manifatura, meydan, minare, model, mikrop, nişan, nişasta, pehlivan, rüzgar, selam, terazi, tercüman, tezgah, tiyatro, telefon, valiz, vida, viraj, ziyaret, ziyafet ...

Bileşik sözcüklerde büyük ünlü uyumu kuralı aranmaz : devetabanı, denizaltı, Akdeniz, demiryolu, hanımeli, Boğaziçi, açığöz, dedikodu, gecekondü, ilkokul ...

Sözcüklere eklenen çoğu ek, bu kurala uyar : iğne+ci, sınıf+tan, kapı+nın, çocuk+ça, kömür+lük, bez-gin, dal-gın, duy-gu+suz ...

Büyük ünlü uymuna uymayan sözcüklere getirilen ekler, sözcüğün son ünlüsüne uyar : gazete+de, model+den, çiroz+u, tarih+e, insan+ın, anne+si, elma+lık , keman+cı ...

Dilimizde “ -ken, -ki, -leyin, -daş, -yor, -mtırak” ekleri, ünlüleri değişmediği için, bu kurala uymazlar : durmaz-ken, alır-ken, bakar-ken, akşam-ki, yarın-ki, sabah-leyin, akşam-leyin, meslek-taş, gönül-daş, gül-ü-yor, ser-i-yor, ekşi-mtırak, yeşil-i-mtırak ...

Dilimize yabancı dillerden giren kimi sözcüklerin son hecelerindeki sesliler, görünüşte kalın olmalarına rağmen söylenişleri incedir. Bunu için de bu sözcükler, ince sesli ekleri alırlar : saat+i, dikkat+li, petrol+ü, emsal+siz, hakikat+i, harp+e (harbe) ...

KÜÇÜK ÜNLÜ UYUMU

(DÜZLÜK-YUVARLAKLIK UYUMU)

Türkçe bir sözcüğün ilk hecesinde düz bir ünlü (a,e,ı,i) varsa, sonraki hecelerde de düz ünlüler bulunur : kayıkçı, bilek, yelek, çilek, etek, azık, bilge, dişli, ezik, ıslak, azgın, bilge, ayak, acı, yılan, sıkıntı ...

Buna karşılık, Türkçe bir sözcüğün ilk hecesinde yuvarlak bir ünlü (o,ö,u,ü) varsa, sonraki hecelerde ya düz-geniş (a,e) ya da dar-yuvarlak (u,ü) ünlüler bulunur: ocak, güzel, gülünç, gözlük, çocuk, odun, oturmak, yumurta, boyun, durgun, düzgün, süzgeç, otlak, sulak, uzak, yoğurt, güreş ...

Türkçede geniş-yuvarlak ünlüler (o,ö), bir sözcüğün yalnız ilk hecesinde bulunur (“-yor” eki, küçük ünlü uyumu kurallarına aykırılık gösterir.) : oya, oyun, oymak, boyun, koyun, sövmek, övünç, dövmek ...

Dilimizde bu kurala uymayan birkaç sözcük vardır : kabuk, çamur, avuç, avurt, kavuk, kavun, yağmur, kavuşma, kavurma, yamuk, tavuk ...

Bunun gibi, yabancı sözcüklerin bir bölümü de bu kurala uymaz : alkol, doktor, daktilo, horoz, konsolos, bandrol, memur, ümit, radyo, mümin, kabul, mühim ...

Küçük ünlü uyumuna aykırı sözcüklere getirilen ekler, sözcüğün son ünlüsüne uyar: yağmur+luk, müzik+çi, kavun+u, mümin+lik, telefon+dan ...

SES OLAYLARI

ÖTÜMLÜLEŞME

(SERT SESSİZLERİN YUMUŞAMASI)

Bir sözcüğün sonunda bulunan sert süreksiz sessizler (p, ç, t, k), sözcüğe sesliyle başlayan bir ek geldiği zaman sertliklerini kaybederek yumuşarlar. Sert süreksiz olan p > b, ç > c, t > d, k > g, ğ olur :

kitap > kitaba, kitabın

ümit > ümide, ümidi

dolap > dolaba, dolabı

yoğurt > yoğurdu

kalıp > kalıbın, kalıba

ağaç > ağaca

ipek > ipeğe

ilaç > ilacın

ekmek > ekmeği

kerpiç > kerpice

çiçek > çiçeğe

renk > rengi

NOT

1) Tek heceli bazı sözcüklerde ötümlüleşme olmaz : tek, kök, kat, sert, ot, et, ek, top, tok, suç, at, iç, saç, üç, ok, sop, aç-, öt -, kop -...

Fakat tek heceli olduğu halde ötümlüleşenler de vardır :

et - : ediyor, edecek...

güt - : güder, güdecek...

git - : gidecek, giden ...

tat - : tadıyor, tadacak...

2) Bazı çok heceli sözcüklerde ötümlüleşme olmaz : ahlak, surat, kuvvet, millet, devlet, bilet, saat, hukuk, unut -, okut - ...

3) Özel adlerde yumuşama olmaz : Antep'e, Arap'ın, Tokat'ın, Şevket'e, Bilecik'e, Zonguldak'ın, Sevinç'e, Güvenç'i

Yalnız bu sözcüklerin sonlarındaki sert sessizler, söylenirken yumuşarlar.

SESSİZ UYUMU

(SERT SESSİZLERİN BENZEŞMESİ)

Sert sessiz harflerden biriyle (f, h, s, ş, p, ç, t, k) biten bir sözcüğe yumuşak süresiz harflerden biriyle (c, d, g) başlayan bir ek gelirse, bu yumuşak ünsüzler sertleşir; c > ç , d > t , g > k olur :

sınıf + tan

ağaç + tan

piş - kin

sabah + çı

at - kı

kümes + te

kes - ti

kayık + ta

kireç + çi

çalış - kan

ip + te

yulaf + tır

aş + çı

kebab + çı

balık + çıl

coş - ku

süt + ten

ÜNLÜ DÜŞMESİ

(VURGUSUZ ORTA HECE DÜŞMESİ)

İlk hecesi açık, ikinci hecesi kapalı kimi iki heceli sözcüklere bir ünlü ya da ünlüyle başlayan bir ek getirildiğinde hece yapısı değişir, vurgusuz olan ve açık hece durumunda bulunan dar-düz (ı, i) ve dar-yuvarlak (u, ü) ünlülü hecelerin ünlüleri düşebilir :

karın + ı > karnı

gönül + ü + müz > gönlümüz

burun + u > burnu

süpür - üntü > süprüntü

alın + ı > alnı

buyur - uk > buyruk

beyin + in > beynin

kıvır - ık > kıvrık

kavur - ul - > kavrul -

savur -ul- > savrul -

akıl + ı > aklı

cisim+ i > cismi

Konuşma dilinde düz-geniş ünlüler (a, e,) düşebilir :

burada > burda

nerede > nerde

şurada > şurda

sağanak > sağnak

orada > orda

Eğer orta hece ünlüsü düştüğünde sözcüğün çağrışımı zayıflayacaksa düşme olmaz :

oyun + u > oyunu

yosun +u > yosunu

koyun+ u > koyunu güt –

ÜNSÜZ DÜŞMESİ

Sessizle biten bir sözcüğün üzerine yine sessizle başlayan bir ek geldiği zaman yan yana gelen iki sessizden birinin düştüğü görülür. Böyle bir durumda sözcüğün anlamını bozmayacak sessiz düşmektedir.

küçük+cük > küçücük

alçak+cık > alçacık

büyük+cek > büyücek

Türkçede, “elli, yassı, anne” gibi birkaç örnek dışında kök durumundaki sözcüklerde ikiz ünsüz yoktur. Türkçede ikiz ünsüz taşıyan kök durumundaki sözcüklerin hemen hepsi yabancıdır : cadde, hatta, kelle, cellat, kubbe, müddet, ümmet ...

Türkçeye girmiş kimi yabancı sözcüklerde bu ikiz ünsüzden biri düşmektedir :

amma > ama	çille > çile
kerre > kere	belediyye > belediye
hammam > hamam	hediyye > hediye
hammal > hamal	niyyet > niyet
edebiyat > edebiyat	vasiyyet > vasiyet

Türkçeye girmiş, ikiz ünsüzle biten tek heceli sözcüklerde bu ikiz ünsüzden biri kesinlikle düşmektedir. Aynı sözcüklere ünlüyle başlayan bir ses öbeği eklendiğinde ikizleşme yeniden ortaya çıkmaktadır :

hiss > his > hisset -	hakk > hak > hakkım, hakkı, hakket -
zann > zan > zannet -	

ÜNLÜ TÜREMESİ

Çift ünsüzle biten tek heceli yabancı sözcükler, Türkçede iki ünsüz arasına bir ünlü sokularak kullanılır :

akl > akıl	hükm > hüküm	keşf > keşif
hüzn > hüzn	fikr > fikir	sabr > sabır
cism > cad	devr > devir	zehr > zehir

Bu sözcükler, ünlüyle başlayan bir ek alınca bu türeme ses düşer :

fikir+i > fikri	devir+in > devrin
hüküm+e > hükme	zehir+in > zehrin

Kimi sözcüklerden anlamca farklı yeni sözcükler türetildiğinde ünlü türemesi görülür :

bir > bir+cık > biricik az > az+cık > azıcık

dar > dar+cık > daracık

Anlamı güçlendirmek için bir sözcüğün başına benzer hece getirilerek oluşturulan sözcüklerin bazılarında bu olay görülür :

sağlam > sapasağlam, çevre > çepeçevre, gündüz > güpegündüz.

Ön seste çift ünsüz bulunduran sözcüklerde :

station > istasyon scala > iskele

stampa > ıstampa

Anadolu ağızlarında ve konuşma dilinde, anlamı güçlendirmek için son seste ünlü türemesi görülür :

giderken > giderkene

Türkçeye girmiş yabancı sözcüklerde ön seste ünlü türemesi olur :

limon > ilimon Ramazan > İramazan

Recep > İrecep Rumeli > Urumeli

ÜNSÜZ TÜREMESİ

Ünlüyle biten bir sözcüğe ünlüyle başlayan bir ek getirildiğinde ünlü çatışmasını engellemek için “n, y” yardımcı ünsüzleri kullanılır :

ev+i+n+e ütü+y+ü oku-y-acak

oda+sı+n+a kapı+y+ı

Konuşma dilinde, kimi örneklerle rastlanabilir :

ayva > hayva tüfek > tüfenk kılıç > kılınç

bilezik > bilenzik aslan > arslan

Türkçede kök durumundaki sözcüklerin çok azında bu olay görülür. Buna ikizleşme de denir :

ana > anne elig > elli

Konuşma dilinde :

eşek > eşşek aşağı > aşşağı

KAYNAŞMA

(ÜNLÜ BİRLEŞMESİ)

İlki ünlü ile biten, ikincisi ünlü ile başlayan ve daima birarada kullanılan sözcüklerde yanyana gelen ünlülerin kaynaşarak tek ünlü haline gelmesidir :

cuma ertesi > cumartesi güllü aş > güllaç ne için> niçin

kahve altı > kahvaltı bulama aş > bulamaç

sütlü aş > sütlaç ne asıl > nasıl

ULAMA

Ünsüzle biten bir sözcüğün son sesinin, ardından gelen ünlüyle başlayan sözcüğün ilk sesine bağlanması olayıdır :

senden ayrı parlayan ışıklar asker ocağı

sınıfın önü taş attım yeşil orman

METATEZ

(GÖÇÜŞME, YER DEĞİŞTİRME)

Sözcük içindeki seslerin birbirleriyle yer değiştirmesidir. Daha çok ünsüzler arasında olur.

kibrit > kirbit ekşi > eşki lanet > nalet

çömlek > çölmek yüksek > yüskek toprak > torpak

kirpik > kiprik

eksik > eskik

köprü > körpü

sarımsak > samırsak

BENZEŞME

Bir sözcükteki seslerden birinin kendisinden önce ya da sonra gelen bir başka sesi etkileyerek kendisine benzetmesiyle ortaya çıkan ses değişmesine denir.

Dudak sesi olan “b”, diş sesi olan “n”yi yine kendisi gibi dudak sesi olan “m”ye döndürür :

penbe > pembe

menba > memba

anbar > ambar

anber > amber

canbaz > cambaz

sünbül > sümbül

Konuşma dilinde :

şoför > şöför, şofor

İstanbul > İstambul

şemsiye > şemşiye

on beş > ombeş

üniversite > ünüversite

yüksek > yüssek

HECE KAYNAŞMASI

“y, ğ, h” gibi zayıf ünsüzler taşıyan hecelerde bu ünsüzlerle birlikte yanlarındaki ünlülerin de kaybolmasıdır. Bu olayda, önce ünsüz erimekte ; sonra yan yana kalan iki ünlü kaynaşarak tek ünlü haline gelmektedir :

pekiyi > peki

ağabey > abi

Konuşma dilinde :

eczahane > eczane

postahane > postane

pastahane > pastane

ORTA HECE ÜNLÜSÜNÜN DEĞİŞMESİ

“y” sesi, kendisinden önce gelen “a”yı “ı” ya da “u”ya ; “e”yi “i” ya da “ü”ye döndürür :

kork-ma-yor > korkmuyor

bek+le-yor > bekliyor

baş+la-yor > başlıyor

göz+le-yor > gözlüyor

top+la-yor > topluyor

üf+le-yor > üflüyor

ağla-yor > ağlıyor

de-yor > diyor

Konuşma dilinde

bekleyecek > bekliyecek

eleyecek > eliyecek

işleyecek > işliyecek